

örökbefogadásra jelentkező különféle háttérű szülőkhöz, illetve az örökbefogadó egyének és családok hogyan viszonyulnak a számukra felkínált örökbe fogadható gyermekekhez.

A hatodik írás Biró Emese és Albert Fruzsina munkája, akik szintén egy OTKA-kutatás eredményeiről számolnak be, és arra a címben is feltett kérdésre keresik a választ, hogy hogyan befolyásolják a családi kapcsolatok a börtönből szabadultak társadalmi re-integrációját. A kvalitatív eredményeket ismertető tanulmányból megtudható, hogy a családi kapcsolatok a társas támogatás kiemelt forrásaiként jelennek meg a börtönből szabadultak legtöbbje számára – kivéve azokat, akiket éppen családi kapcsolataik sajátos jellege vitt arra az útra, amely aztán végül a börtönbe vezette őket.

Családszociológiai gyűjteményünk záró darabja P. Tóth Tamás cikke, melyben HIV-vel élő magyarországi meleg férfiak családi kapcsolatait, illetve ezek elvesztését, valamint az e kapcsolatok hiányának pótlására tett kísérleteket mutatja be. A szerző egy 2007 és 2012 között intézetünk részvételével lezajlott nemzetközi HIV/AIDS-prevenációs kutatás részeként készült mélyinterjúkat elemzett, és ezek alapján készítette el HIV-pozitív én-elbeszélésekről szóló doktori disszertációját, melyet 2014-ben sikeresen meg is védett.

Kulcsszavak: *családszociológia, MTA TK Szociológiai Intézet, válás, gyermektelenség, örökbefogadás, családi kapcsolatok*

HIVATKOZÁS: <http://www.familiesandsocieties.eu/>

GLECCSERRE ÉPÍTVE – A CSALÁD INTÉZMÉNYÉNEK ESSZENCIALIZÁLÁSA

Dupcsik Csaba

PhD habil., MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet,
Károli Gáspár Református Egyetem
dupcsik@t-online.hu

Első nekifutás: a biológiai esszencializálás

A *National Geographic* 2005-ben mutatta be a Luc Jacquet rendezte *La marche de l'empereur (Pingvinek vándorlása)* című filmjét. A természetfilmtől szokatlan siker – Oscar- (legjobb dokumentumfilm) és César-díj – érthető, hiszen a megjelenített „történet” lenyűgöző: összel az Antarktiszon hatalmas kolóniákban gyülekeznek az ötvenesnél idősebb császárpingvinek, párokat alkotnak és párosodnak. Mire a nőtények tojnak, addigra már két hónapja nem ettek, elveszítették testsúlyuk felét, átadják a tojást hím párjuknak, s elindulnak a tenger felé, élelmet gyűjteni. Ez nem egyszerű feladat, hisz a tenger addigra már akár száz kilométeres összefüggő jégpáncél választja el a kolóniától, de a hímek feladata sem egyszerű: a tojást folyamatosan a lábuk és a hasuk között kell tartani, nehogy megfagyjon a néha 40 fokos hidegben. Mire a nőtények – újabb mintegy két hónap elteltével – visszatérnek, a nem táplálkozó, tojással egyensúlyozó hímek is elveszítik testsúlyuk mintegy felét, s most ők tesznek hosszú vándorutat az egyetlen táplálékforrást jelentő tenger felé.

Nemcsak a siker volt szokatlan, hanem a *természetfilmet* követő *ideológiai* viták is: egyes publicisták és közírók a monogámia, a párhoz és az utódhoz való önfeláldozó hűség metaforáját látták a sarkvidéki madarak viselkedésében, míg mások – intellektuálisan érthető, de időnként túldimenzionált reagálással – arra mutattak rá, hogy egy bizonyos faj ösztönvezérelt viselkedését kár antropomorfizálni. Arról nem is beszélve, hogy ha ezt tesszük, akkor a film nem csak a monogámia mellett fejthet ki „propagandát”, ugyanis, mint erre egy interjújában maga a rendező is felhívta a figyelmet, a császárpingvinek „hűsége” csak egyetlen költési ciklusra érvényes, így, életkorukat is figyelembe véve egy-egy madárra akár 12–15 „házasság” és „válás” is juthat élete során. Tegyük hozzá: a magányos hím császárpingvin egyedül nagy valószínűséggel elpusztulna, de több száz – több ezer példány áll szorosan összefűjva, folyamatosan mozgásban, ciklikusan váltva azokat a madarakat, amelyek éppen a kolónia szélén topognak, azokkal, akik az elfogadható hőmérsékletű centrális pozíciókat foglalják el. A *Pingvinek vándorlása „üzenete”* tehát szólhatna akár a „társadalmi szolidaritásról” is.

A bevezető két bekezdés üzenete ezen írás kontextusában nem ideológiai, hanem intellektuális: legyünk óvatosak az állati viselkedés példázataival, az ezeket magyarázó biológiai összefüggések használatával az emberi viselkedés magyarázatakor, akár analógia- vagy metaforaképpen is. Ezen érveléstípusról ugyanis szinte „nehéz nem szatírát írni”: felidézhető például a pókfaj, amelynek nőténye az aktus után felfalja a hímet, amely megadóan tűri ezt; a számtalan faj, ahol a nőtény *sem* törődik utódaival, vagy a fajok, ahol az alfahím háremet tart, miután elűzte a falkától a „felesleges” hímekeket, és így tovább. „Közlebbi” és nyomasztóbb példa a legközelebbi állati rokonaink, a főemlősök között előforduló viselkedés: a nőtény, akinek kicsinye van, elutasítja a hímek közeledését, viszont, ha egy ezen feldühödő hím megöli a kicsit, akkor már hajlandó az aktusra. Rendszerint a „gyilkossal” (Diamond, 2002, 85.).

Sőt: a *tisztán biológiai*, kizárólag az állati testekbe „kódolt” és az ösztönök által rögzített indítékokkal sokszor még az állati viselkedést *sem* tudjuk teljes mértékben megmagyarázni. A természettudományos kutatói pályán induló, de már hosszabb ideje egy kiterjesztett látókörű szociálintropológiát művelő Jared Diamond remek példája egyes madarak „házasságtörő viselkedéséről” szól. Öt, ún. telepes madárról van szó, amelyek életmódja tehát nagyon hasonló (és amelyek csoportjait az etológusok könnyen megfigyelhetik több száz órán keresztül), amelyek mindegyike „névlegesen monogám hím-nőtény párok[ba rendeződve] fészkel” (Diamond, 2002, 95.). Fontos azonosság még, hogy az őrizetlenül hagyott fészket biztosan elpusztítják, ezért egy szülő egyedül nem tudja felnevelni a fiókákat, illetve egy hím egynél több családról nem tud gondoskodni.

Milyen viselkedés következik a fenti biológiai paraméterekből? Változatos: például „a texasi Hog-szigeti nagy kék gém” esetében a „hímek a maguk által készített fészkekben maradnak, és udvarolnak az odalátogató nőtényeknek... A tojásrakás után a nőtény a nap nagy részét táplálékszerzéssel tölti, a hím pedig őrzi a fészket és a tojásokat. A párosodás utáni egy-két napban a hím sokszor nyomban udvarolni kezd minden arra járó nőténynek, mihelyt az ő nőténye elhagyja a fészket, de nem lép HKSZ-re [házasságon kívüli szexre]. A hím ezzel a félig hűtlen viselkedéssel alighanem »válsági biztosítást« köt, vagyis fenntart magának egy tartalék párt arra az esetre, ha a párja elhagyná (az a beszámoló szerint az esetek 20%-ában csakugyan el is hagyja). Az arra járó »biztonsági tartalék« nőtények tudatlanságból elfogadják az udvarlást; ...[ők ugyanis éppen] párt keresnek maguknak, és amíg a nőtény vissza nem tér, hogy elkergesse őket (ez is sokszor megtörténik), addig nem is szereznek tudomást arról, hogy a hímnak már van párja. Végül a hím teljes bizonyosságot szerez arról, hogy a párja nem fogja elhagyni, és felhagy a más nőtények megkörnyékezésével” (Diamond, 2002, 95.).

Ugyanakkor a „Michigan-tavi ezüstsírályok párban élő hímjeit 35%-ban kapták rajta HKSZ-en... a házasságon kívüli nőtények viszont mindenkor erkölcsösen visszautasították a hímek házasságtörési szándékkal való közeledését, és soha nem csábították el a szomszéd hímekeket a hímjük távollétében. Így minden HKSZ HESZ [házasság előtti szex] volt a nőtények részéről” (Diamond, 2002, 96.). A mississippi kis kékgémnél viszont a – fészken ülő, többnyire tojást még nem rakó – nőtények gyakran félreléptek a szomszédos fészkek hímjeivel, „és némely nőténynek több HKSZ-ben volt része, mint házasságon belü-

liben” (Diamond, 2002, 96.). A „férjek” ebben a periódusban a lehető leggyorsabban visszaigyekeznek fészkekbe, ezért hűtlen nőtényeik HKSZ-ei átlagos időtartama nyolc másodperc, szemben a „házasságon belüli” hús másodperccel – nem csoda, hogy az érintett fészkeknél kisebb a megtermékenyülési arány (ami tehát evolúciós szempontból meglepően *non-adaptív* viselkedés).

Ne menjünk végig minden, az idézett kötetben megjelenő madárfajon, a tanulság így is nyilvánvaló: az egyes állatfajok még az alapvonásaiban megegyező biológiai/fiziológiai kereteket is zavarba ejtően sokfajta viselkedéssel töltötték fel. Ha e cikk bevezető soraiiban nem helytelenítette volna az állati viselkedés antropomorfizálását, akkor most úgy is fogalmazhatna: *még az állati viselkedést sem csak ösztönök*, de „társadalmi” és „kulturális” tényezők is *befolyásolják*.

S talán nem „inkorrekt” a feltételezés: az emberi társadalmak, az emberi kultúra és az ezek befolyása alatt álló emberi viselkedés nagyságrendekkel bonyolultabb, mint a kékgémek és ezüstsírályok viselkedése. Sőt: a *Homo sapiens* számára ez a társadalom és kultúra a releváns környezet, amelynek hatása alatt a szó minden értelmében vett ember lesz belőle – ha sikerülne életben tartani egy gyermeket számottevő emberi interakciók nélkül, akkor nem lenne belőle ember (a néhány ismert „kitett gyerekből” sem aranyos kis „Maugli” lett, hanem idomítható, de például már beszélni sem megtanítható lény).

Sokan vélték és vélik úgy, hogy a család a társadalom olyan alapintézménye, amely „természetes” képződmény, azaz, átfogalmazva, elsősorban vagy kizárólag biológiai tényezők által meghatározott – nevezzük ezt a megközelítést *biológiai esszencializmusnak*. A megközelítés klasszikus érve szerint azért van

így, mert az emberi faj reprodukciójához nélkülözhetetlen, hogy egy-egy nő, illetve férfi gyerekeket nemzzen, szüljön és neveljen fel közösen. Mivel a nemzéshez – legalábbis a legutóbbi időnkig – elengedhetetlenül szükséges volt egy különemű pár közösülése, a felfogás egyúttal a heteroszexualitás normáját is esszencializálja. A már említett Diamond azonban egy fontos – itt részletesen nem ismertethető – érvelésében kifejti: a szexualitás az embereknél nagyon régóta, feltehetően már a *Homo sapiens* kialakulása előtt más funkciókat is betöltött, nem „csak” a reprodukciót. Így a „legitim” szexualitás nemzésre, vagy akár csak a monogám heteroszexuális párkapcsolatra való „korlátozása” – egy helyhez és időhöz kötött társadalmi *norma*. (Zárójelben: mindez természetesen nem implikálja a norma „elvetését” vagy akár csak „kritikáját” sem – egyedül azt implikálja, hogy a norma érvényességét nem lehet „a természet törvényeire” visszavezetni. A kísérlet a norma érvényesülésének kényszerrel való elérésére ugyanakkor már egy másik kérdés).

Kidolgozottabb érvelésre nincs tér, de hasonló a helyzet a család intézményével is: valamennyi társadalomban motívumok egy egész csoportja hat abba az irányba, hogy az emberek ezen intézmény ismételt létrehozására törekedjenek, s e motívumok közül csak az egyik az utódok vágya. (Arról nem is beszélve, hogy a *par excellence* társadalmi lény, az ember világában a vágy, hogy „legyen, aki továbbviszi a nevemet” – inkább sajátos társadalmi preferencia, mintsem „biológiai ösztönkövetése”). A (nukleáris) család létrehozására irányuló okok között a legfontosabb pedig az, hogy ha ez intézmény létrejött, akkor kivételes hatékonysággal képes saját magát újratermelni, illetve nélkülözhetetlenségét „időtlen”, esszencialista normaként feltüntetni.

*Második nekifutás:
a normatív esszencializálás*

A (nukleáris) család létrehozására irányuló okok, tényezők, motívumok között a premodern társadalmakban is felbukkanhatott az intim érzelmi környezet létrehozására irányuló törekvés – csak éppen nem túl gyakran. A „család, mint érzelmi biztonságot nyújtó kikötő, az intim kapcsolat kizárólagos legitím terepe” – e modernizáció folyamán született norma viszonylag lassan terjedt el. A parasztok sokáig – Magyarországon sokszor még a 20. század első felében is (Dupcsik, 2015) –, illetve egyes civilizációkban máig nem értik, mi köze lenne az érzelmeken alapuló választásnak egy olyan komoly, racionálisan mérlegelt érdekeken alapuló intézményhez, mint a házasság és a család. Az érzelmi alapon nyugvó házasság/család ideája – adott korszakokhoz és társadalmakhoz kötött norma, noha sokan „örök időktől érvényes”, dekontextualizált, esszencializált összefüggésnek tekintik.

A valóban létezett régi családok azonban, értékrendjüket, normáikat tekintve időnként zavarba ejtően különbözőek lehetnek, amit elfedhet, ha formálisan ugyanúgy férfiak dominálta monogám nukleáris családokról van szó. Nem lenne „sportszerű” a megszámlálhatatlan nőgyűlölő, a nőket alsóbbrendű szerepre kártható, *valóban tradicionális* megnyilvánulásból idézni (Dupcsik, 2015), hiszen ezeket a „tradicionális család” mai hívei sem vállalják fel (legalábbis nyíltan nem). Idézzük inkább a „pater familias” és a „tisztes matróna” kifejezéseket ránk örökítő civilizáció egy revelatív jelenetét, egy olyan auktor tolla segítségével, aki két évezreden keresztül kulcsszerepet játszott ezen örökség terjesztésében:

„...Gladiatori játékokat tartottak; akkor még az ülőhelyek nem voltak elkülönítve, férfiak és nők vegyesen ültek a nézőtéren. Sulla közelében történetesen egy feltűnően szép, előkelő származású nő ült, Messala lánya, a szónok Hortensius nővére, név szerint Valeria, aki nemrégén vált el férjétől. Valeria, mikor Sulla háta mögött elment, vállára tette a kezét, kihúzott egy szálát togájából, majd továbbment a maga helyére. Amikor Sulla csodálkozva nézett rá, így szólt: »Nem fontos, dictator, csak egy kis részt szeretnék a szerencséből.«

Sullának tetszett, amit Valeria mondott, és világos volt, hogy a szavak izgalomba hozták; titokban odaküldött hozzá, hogy megtudja a nevét, majd érdeklődött családjá és életkörülményei felől. Kölcsönös pillantásokat váltottak egymással, állandóan egymásra néztek és mosolyogtak; a végén eljegyzést tartottak, és házasságra léptek.

Az asszony eljárásában nem lehet kifogásolnivalót találni, de Sullát, bármilyen erényes és nemes származású nő volt is Valeria, nem vezették nemes és tiszteletreméltó indítókok; mintha éretlen ifjú lett volna, érzelmeit a testi szépség és a hízog pillantások ejtették rabul, amelyekből pedig a legszékenyesebb és legszemérmetlenebb szenvedélyek szoktak fakadni” (Plutarkhosz, 1978, Sulla: 35.).

Tehát: mind Plutarkhosz, mind Sulla számára a nő nevével egyenértékű, talán még nagyobb jelentőséggel bír az asszony státusa, amelyet elsősorban a születése és a rokonsága, másodsorban a viselkedésével (= erényességével) kiváltott társadalmi presztízse határoz meg (amelyet, érdemes megfigyelni, az ókori Rómában nem befolyásol, hogy elvált). Az, hogy Róma *dictator*a nem egyszerűen viszonyt kezdeményez egy amúgy független, felnőtt nővel, hanem elveszi feleségül, a szerző számára különösebb erkölcsi jelentőséggel nem bíró

fejleménynek tűnik. Plutarkhosz legitimnek tartja a nő eljárását, amellyel Sulla szenvedélyt próbálta felkelteni, ugyanakkor *morálisan elítéli*, hogy Sulla szenvedélyt érzett (leendő) felesége iránt. Anakronisztikus lenne azt hinni, hogy ez a középkori kereszténység általános testiség-ellenességének egyfajta előképe (vö. Szent Jeromos, a régészek és levéltárosok védőszentje 5. századi megnyilatkozásával: „a házasságban kéjteljesen és mértéktelenül szeretkezni házasságtörés[sel felérő bűn]” idézi Duby, 1987, 201.). A *Párhuzamos életrajzok* számos pontja mutatja, hogy szerzője a szexualitást – akár az azonos neműek között is – erkölcsileg semlegesnek tekinti, ám a házasság egy római polgár számára inkább egy racionális szempontok alapján létrehozott szövetség, mint intimitáson alapuló érzelmi kötelék. Mint pár száz évvel korábban egy másik görög fogalmazott: „A házasság olyan állapot, mikor valaki gyermeket nemz, s fiait beiktatja nemzetsége tagjai közé, lányait pedig, mint sajátjait, férjhez adja. Mert vannak hetairánk az élvezetre, ágyasaink testünk napi szükségleteinek kielégítésére, feleségünk pedig arra, hogy törvényes gyermekeket nemzzünk velük és legyen, aki házi javainkat hűségesen őrzi” (ismeretlen athéni polgár törvényszéki beszéde, Kr. e. 4. sz., id. Ritoók, 1999. 137.).

Sarkítva: a *valóban* tradicionális, valóban régi család – tipikusan érdekházasságon alapul (Dupcsik, 2015). Az a gondolat, hogy az intimitáson, a kölcsönös vonzalmon, esetleg a szenvedélyen alapuló kapcsolat nemcsak különleges, érzékeny emberekre, a szerelmespárokra jellemző (akik tipikusan nem házások, s akiket gyakran a sors is „megbüntet” ezért a szenvedélyért), hanem normaként tekintenek rá, mint a család kívánatos alapjára – viszonylag új gondolat, amely a modernitás folyamán jelent meg és terjedt el Nyugaton.

*Harmadik nekifutás:
a társadalmi esszencializálás*

„Régen a nők háztartási alkalmazottal jártak vásárolni...” – „meséli” egy idős hölgy egy néhány évvel ezelőtt futó reklámspotban. Bravúros, hogy lehet hét szóba ennyi hamisítást sűríteni: először is, ha „a nők” jártak háztartási alkalmazottal, akkor ez utóbbiak talán nem nélküli lények vagy férfiak voltak? Másrészt: „régen” a „háztartási alkalmazott” csikorgató eufémizmus helyett leggyakrabban a nyersebb *cseléd* kifejezést használták. (Zárójelben, de korántsem melleleg: érdemes elgondolkodni a *valóban régi* családmoddellről annak fényében, hogy a ’cseléd’ és a ’család’ kifejezések a magyarban közös gyökre vezethetők vissza). Harmadrészt, főleg: a megnyilvánulás a nők = a középosztálybeli nők képletet sugallja, amely szemszögéből a többi nőnemű magyar – az 1945 előtti korban az elsöprő többség – „nem számított”. (Ismét zárójelben, de korántsem melleleg: e sorok szerzője egy, a szakmáján túl is nagy megbecsültségnek örvendő gyermekpszichológus előadásában hallotta ugyanezt a gondolatmenetet. A *szakértő* azt fejtegette, hogy „régen az anyukák nem voltak egyedül a gyerekekkel, mert először is nagycsalád volt” – a történelmi demográfusok Magyarországra nézve ezt nem írják alá –, „másrészt pedig ott volt a háztartási alkalmazott”...)

„A nők” nem végeztek volna fizetett munkát a Rákosi-korszak előtt: Valójában az 1880-as népszámlálás – amelyen először regisztráltak a női *fizetett* munka mértékét – során a statisztikusok úgy találták, hogy 636 ezer nő földművesként (segítő családtagként), közel félmillió nő napszámosként dolgozott, és így tovább. Csak a házcselédek száma 366 ezer volt (Gyáni, 2011, 25.) a kevesebb mint 14

millió országban. Utóbbiak tipikusan fiatal parasztlányok voltak, akik a városban vállaltak munkát, elhalasztva a házasságot és a gyerekvállalást – nyilván ők voltak a napjaink publicisztikája által stigmatizált „emancipált karrierista nők” előfutárai. . . 135 éve „a fejlett ipari országokban a nők 20–30%-a. . .” vállalt „a házon-családon kívüli fizetett munk[át]” – „Magyarországon 18–25%-a” (Gyáni, 2011, 26.). (Tegyük hozzá: a statisztika komolyan veszi, hogy „a nők” = valamennyi nőnemű ember, márpedig azok 55–60%-a ebben a korban gyermek- vagy idős korú volt). Vagy, talán nem öncélú egy újabb adat felidézése: 1910-ben a Magyar Királyságban a 15–19 éves – tehát tipikusan még nem házas, de e korban elsőprő többségében nem diák – női korosztály háromnegyede kereső volt (Gyáni, 2011, 27.).

Ironikus, hogy a szocializmusnak mind a hívei, mind gyakran kritikusi is névértéken elhiszik, hogy az 1950-es évek elején jött el a tömeges női munkavállalás kora, különösen a nagyiparban, miközben már 1891-ben, a szorosabban vett gyáriparban dolgozók több mint negyede (pontosan 26,8%-a, Koncz, 1984, 437.) nő volt. A számos, itt csak töredékesen felidézett adat egyértelműen azt mutatja: a 19. század utolsó, a 20. század első évtizedében a magyar nők nagy többsége végzett fizetett munkát, de feltehetően egy rövidebb életperiódusában, mint a 20. század második felében vagy manapság. A női munkavállalás mutatói kétségkívül emelkedtek az államszocializmus idején, de inkább e munkával töltött periódusok megnyúlása miatt, s csak kisebb részben azért, mert „korábban nem dolgozó” nők kerültek tömegesen a munkaerőpiacra. A „korábban nem dolgozó” kitétel azért kívánczok idézőjelek közé, mert a háztartási munka – bár manapság sem jelentéktelen, lásd később – a 20.

század derekáig egészen más jellegű leterhelést jelentett a nők számára, különösen a paraszti népességben. Márpedig a mezőgazdasági népesség még 1949-ben is a magyar lakosság nagyobbik részét tette ki, s ezután indult gyors és folyamatos csökkenésnek. *Nem a nők által végzett munka mértéke nőtt a szocializmus kiépülésével, hanem annak „női munkaként” a statisztikákban megjelenő hányada.*

A cikk első felében említett *biológiai*, illetve értékelvű *esszencializálás* mellett létezik olyan megközelítés is, amely, mintegy kombinációképpen, bizonyos *társadalmi* jellegzetességeket vetít ki a múltra, amelyet a hagyományos vagy *tradicionális család* kategóriájával fogalmazhatunk meg. E tradicionális családban „a férfiak” és csakis ők vállaltak fizetett munkát, míg „a nők” – ideáltipikus esetben – csakis a háztartásban és a ház körül dolgoztak. A tradicionalista család (ideológiai-ajában) a monogámia megkérdőjelezhetetlen norma, a válás roppant ritka, a házaspárok tehát tipikusan évtizedekig együtt élnek. Hasonlóképp általános norma a sok gyerek. A családfő (a férj és apa) tekintélye megkérdőjelezhetetlen, de nem implikál erőszakot, s a családon belül a kölcsönös intim szeretet légköre uralkodott. A felfogás tagolatlanul tekinti azt a múltat, amelyben a tradicionális család modellje érvényesült, a változást pedig egyirányúnak és normatíván negatívnak minősíti. Magyarán: az általában vett modernizáció, s annak különösen olyan részfolyamatai, mint az individualizáció, az urbanizáció és a kapitalizálódás visszaszorították, felmorzsolták, lebontották a tradicionális családot. Ennek következtében a később modernizálódottnak tekintett parasztság körében szorult háttérbe utoljára a tradicionális család, a folyamat még a 20. század derekán sem zárult le teljesen.

Jelen terjedelmi és műfaji keretek között nem lehet módszeresen vitatkozni ezzel a konstrukcióval, legfeljebb szórványos érvekkel szolgálhatok, mint ez pár bekezdéssel feljebb, a női munkavállalás kapcsán már el is kezdődött. Példának okáért: a tradicionális család modelljéből kiretusálták a magas halandósági mutatókat, amelyek miatt pedig valójában a *valóban régi* családok személyi összetétele legalább olyan instabil volt, mint manapság (csak éppen nem a válások miatt). Hasonlóképp: a tradicionális családban magas volt ugyan a születésszám, de ez éppen hogy ellensúlyozta az ugyancsak magas halandósági mutatókat. Például a 18. század közepén a *házasság* francia nők átlagosan 5,8 gyermeket szültek – de a születésüktől a tipikus házassági korig minden korosztályban magas halandósági mutató miatt ez a születésszám csak arra volt elegendő, hogy ezer lánycsecsemő helyére a következő generációban 1043 lánycsecsemő lépjen (Dirk Jaap Noordam számításai, in: Diederiks et al., 1995, 52–53.). A „patriarchális tekintély” és az „intimitás és szeretet légköre” együttes emlegetése pedig két, egymással nehezen összeegyeztethető interakciós típus, kultúra, „nyelv” kombinációját jelenti – finoman szólva is mérsékelt sikerrel (részletesebben lásd Dupcsik, 2015).

Befejezőképpen képeket villantok fel a Fogarasi Klára szerkesztette *A régi világ falun: A századfordulót követő évtizedek fotográfiái* (1996) című, gazdag illusztrált könyvből. Ezen cikk témája szempontjából a családrázolások az igazán érdekesek, de ebből viszonylag keveset látunk. Ha parasztlányok kerültek magukról képeket, akkor azok sokáig valamilyen alkalomhoz kötődnek, gyakran nagy csoportképek voltak, amelyeken a családok feloldódnak a tömegben, nem és csoportok szerinti csoportokba rendeződnek.

A szűkebben vett családokról készített képek inkább csak a 19–20. század fordulójának körüli évtizedben terjedtek el; az „életképek” pedig csikorgatóan mesterkéltek, szemléto-mást beállítottak (lásd még Fogarasi, 1998).

Egy, az 1900-as években, Hódmezővásárhelyen készült kép első pillantásra kivétel: egy gyermeket vesznek körül fiatalabb és idősebb nők. A mai néprajzos szerkesztő képaláírásában: „A gyermeket körülvevő család szeretete, az idős asszonyok kicsi felé irányuló gondoskodása láthatóan életszerű [kiemelés tőlem – DCs]. . . [I]gazi pillanatkép született a gyermekről, aki elalvás előtt a bölcsőben nagyanyója meséjét hallgatja” (Fogarasi, 1996, 27.). Életszerű – a mai normatív családfelfogás szerint, hiszen az átellenes oldalon azt olvashatjuk, hogy a „kisebb-nagyobb gyerekeket az anyjuk vitte magával” a „munkahelyére”, vagyis „a mezőre”, ahol többnyire az idősebb testvérré bízták, „akik közben maguk is játszottak” (Fogarasi, 1996, 26.). Hogy mennyire vonhatták be ebbe a kistestvért? Sokat elárul a felnőttek a „sok alvástól jobban nő a gyerek” öngazoló ideológiája (Fogarasi, 1996, 26.), de eszünkbe juthat a később írt szociográfia, a *Viharsarok* részlete is: „A gyerek még járni sem tud s játékosztónét máris megölik. A karonülő gyerek általában fél az idegenektől. Mégis ahány karonülő béresgyermekkel játszani kezdtem, mind repesve jött a karomra s nem akart visszamenni az anyjához. A magyarázat igen egyszerű: még soha senki sem játszott velük” (Féja, 1937, 93.).

„A nagyobb gyermek több gondot jelentett. Előfordult, hogy gödröt ástak, abba ültették a kicsit, és derékig betemették. . . – írja korunk néprajzkutatója, s hozzátesszi: . . . de így is az anyja közelében lehetett” (Fogarasi, 1996, 26.). Visszatérve a „Nagyanyó mesél” képhez: a fent idézett leírás folytatásából ki-

derül, hogy a kép „Tornyay János” (valójában Tornyai) egy *festményéhez készült fényképvázlat* volt. Tehát egy városi művész igényeinek beállított képről van szó, aki ráadásul még így is elégedetlen lehetett az „életszerűséggel”, mert a „negatívba több helyen belerajzoltak: az eredeti felvételt a festő elképzelései szerint módosították.”

A történet *nem* „leleplezés” akar lenni, s különösen nem a kiváló kötet és összeállítója kritikája. Azt azonban jelképesnek vélem, hogy a modernizáció tipikus „termékei”, a városi értelmiségiek nemzedékeken átnyúló „összefogása” hogyan alkotja, konstruálja, tökéletesíti a „tradicionális család” képét.

Összegzés és kitekintés

Az utolsó több mint két évszázadban sokan érezték és érzik nagyon gyakran úgy, hogy a modernizáció során kibontakozó változások üteme és mértéke már elviselhetetlen, hogy „a világ hajdan szilárd keretei” képlékennyé, cseppfolyóssá váltak. Az a megközelítés, amelyet a cikk *esszencializálásnak* nevez, tulajdonképpen *kísérlet életünk kereteinek virtuális megszilárdítására*; a szó tágabb értelmében vett ideológiai erőfeszítés, amelynek ideológia jellege sokkal rejtettebb, mint mondjuk a politikai berendezkedés „megszilárdításának” kísérletei – ezért a politikai értelemben vett konzervatívoknál sokkal tágabb kör számára felvállalható. Jelen cikk ezen *esszencializálás kritikájára* vállalkozott, nem többre (tehát nem a megközelítés „támadására”, s nem sugallja az ellenkező véglet, a permanens változások ünneplését sem), de nem is kevesebb. Mindennek azért látom nagy szükségét, mert Magyarországon a család terén kibontakozó változások és azok, mondjuk így, *társadalmi feldolgozottsága* nagyon gyakran nincs összhangban.

Csak néhányat villantok fel a sorolható példák tömegéből: 1.) a ma aktív generáció női felmenői hat–hét generációra visszamenőleg nagy valószínűséggel végeztek fizetett munkát, legalább életük egy bizonyos szakaszában; legalább három generációra visszamenve pedig nagy valószínűséggel aktív éveik nagyobbik részét átdolgozták – mégis, a normák és az ideológia terén gyakran úgy bukkan elő a női munkavállalás jelensége, mint a kései modernizáció kényszere és/vagy a kommunizmus öröksége. 2.) Magyarországon több mint 140 éve folyamatosan csökken a születési mutató, s annak mértéke már az 1930-as évek elején a reprodukciós küszöb alá esett (a népesség csak a halálzási mutató javulása miatt nőtt még évtizedeken át) – mégis, a normák és az ideológiák terén gyakran úgy tűnik fel, mintha a Kádár-kori abortusz-liberalizáció és a „fogyasztói hedonizmus” miatt kezdett volna csökkenni a születések száma. 3.) A társadalmi igazságosság minimuma azt követelte volna, hogy a női (fizetett) munka „kiterjedésével” párhuzamosan csökkenjen a nők részesedése a házimunka és a gyereknevelés terén. Talán nem is kell az időmérleg-kutatásokat elővenni, valószínűleg elég e sorok olvasói mindennapi tudására alapozni, amikor konstatació: e terén háromnegyed évszázados késés mutatkozik. A fizetett és háztartási munkák *együttes* időtartama a mai Magyarországon *naponta átlagosan több mint egy órájával hosszabb* idejét tölti ki a nőknek, mint a férfiakénak.

Minden cseppfolyós? A magyar családstruktúra és családi/nemi szerepek változására a *gleccser* hasonlata tűnik legjobbnak: olyan hőmérsékleti viszonyok között, amelyeken egy patak már gyorsan száguld a hegyes terepen, a gleccser még őrzi annyira a maga *hagyományos* alacsony hőmérsékletét, hogy

mozgása szabad szemmel nem is látható. A metaforában az *esszencializálás* egy olyan atitűdnek felel meg, amely tagadja, hogy a jégfolyó mozogna, sőt, olykor épületet tervez a gleccserre. Jelen cikk figyelmeztetés próbál lenni: tetszik vagy nem tetszik, a jelen hőmérsékleti viszonyaiból, a hosszú távú klimatikus

IRODALOM

- Diederiks, Herman A. et al. (1995) *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig* [The Economic and Social History of Western Europe]. Osiris, Budapest
- Duby, Georges (1987) *A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban*. (ford. Fázsy Anikó) Gondolat, Budapest
- Dupcsik Csaba (2015) A tradicionális család konstrukciója a magyar társadalomtudományokban. *socio.hu* 2. 101–123. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.101 • http://www.socio.hu/uploads/files/2015_2/dupcsik.pdf
- Diamond, Jared (2002): *A harmadik csimpánz felemelkedése és bukása*. (ford. Györfvári Borbála) Typotex, Budapest
- Féja Géza (1937) *Viharsarok. Az alsó Tiszavidék földje és népe*. Atheneum, Budapest
- Fogarasi Klára (szerk.) (1996): *A régi világ falun. A századfordulót követő évtizedek fotográfiái*. Helikon–Néprajzi Múzeum, Budapest

előrejelzésekből és a környező gleccserek állapotából az olvadási folyamat feltartóztathatatlan gyorsulása prognosztizálható.

Kulcsszavak: *a család intézménye, normája, megközelítései; biológiai versus szociológiai megközelítés, esszencializmus, tradicionális család*

- Fogarasi Klára (1998) Tipikus jelenségek a magyar néprajzi fényképezés korai időszakában. *Fotóművészet* 3–4, 41, 108–116.
- Gyáni Gábor (2011): Női munkavállalás és a patriarchális család a polgári kori Magyarországon. In: Aczél Ágnes – Rényi Á. – Vársárhelyi M. – Gellériné Lázár M. – Kain P. (szerk.): *A társas szociológus. Tanulmányok Somlai Péter 70. születésnapjára*. ELTE TáTK–ELTE Eötvös, Budapest, 23–35.
- Koncz Katalin (1984): A nők foglalkoztatásának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon a két világháború között. *Demográfia*, 4, 425–440.
- Plutarkhosz (1978): *Párhuzamos életrajzok*. (ford. Máthé Elek). Magyar Helikon–Európa, Budapest, I. kötet 35. • <http://mek.oszk.hu/03800/03892/html/03.htm#41>
- Ritoók Zsigmond (szerk.) (1999): *Régi görög békőznepok. Szemelvények a görög művelődés forrásából*. Bálasi, Budapest

